

М.Б. Муратова *, Д.А. Джумабеков , С.Б. Иксанов

*Академик Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды университеті, Қарағанды, Қазақстан
(E-mail: 141092@mail.ru; azmukhan@mail.ru; karakesek424@mail.ru)*

XIX ғ. екінші ширегіндегі Қарқаралы уезінің экономикалық жағдайы

XIX ғасырдың екінші жартысынан бастап Ресей империясы Қазақстанда отаршылдық тәртібін орнатты. Табиғи ресурстарға, мал шаруашылығы шикізатына бай қазақ өлкесі Ресей кәсіпкерлерінің назарын өзіне көптен бері-ақ аударған болатын. Метрополияның толқыны дамып келе жатқан кезде шикізат өнеркәсібі көздеріне, жұмысшы күшіне барған сайын мұқтаждық көре бастады. Сондықтан, жер қойнауындағы байлығы мол аймақты игеру басқарушы топтардан әкімшілік-билеушілік, тағы басқа әдістерді енгізуді талап етті. Осыған байланысты, мақалада қарастырылып отырған кезеңде Қарқаралы өңірінде болған экономикалық және әлеуметтік өзгерістерді зерттеуге арналған. Орыс шаруаларының қоныс аударуының әсерін, егіншілік пен мал шаруашылығындағы өзгерістерді талдауға, сонымен қатар өлкенің экономикалық дамуындағы орман шаруашылығының, сауданың, өндірістің, өнеркәсіптің рөліне көңіл бөлінеді.

Кілт сөздер: Ресей империясы, Қарқаралы уезі, табиғи ресурстар, өнеркәсіп, мал шаруашылығы, егіншілік, орман шаруашылығы, сауда, жәрмеңке, зауыттар, рудниктер, жұмысшылар.

Кіріспе

XIX ғасырдың екінші жартысы — XX ғасырдың басындағы Орталық Қазақстанның экономикалық дамуы егіншілік, мал шаруашылығы және өнеркәсіп салаларындағы елеулі өзгерістермен сипатталады. Өңірдің өнеркәсіптік базасының орталығына айналған Қарқаралы өңірі түрлі әлеуметтік, экономикалық және саяси факторлардың әсерінен қарқынды дамыған аймақтардың бірі болды. Орыс шаруаларының қоныс аударуы және капиталистік қатынастардың енуі ауыл шаруашылығы саласында елеулі қайта құруларға әкеліп соқты, бұл өндіргіш күштердің дамуына қазақ және орыс жұмысшыларының тығыз қарым-қатынасына ықпал етті.

Өлке дамуының негізгі аспектілерінің бірі қазақ кедейлерінің тегін жұмыс күшін шаруашылықтарда пайдалануы әлеуметтік теңсіздік пен қанауды күшейтті. Сонымен қатар, агротехнологиялар мен әдістердің дамуы, сондай-ақ егістік алқаптарының ұлғаюы өнімділіктің артуына және егіншілік пен мал шаруашылығына дәстүрлі көзқарастардың өзгеруіне әкелді. Жаңа технологияларды енгізу, ұлтаралық байланыстарды дамыту сияқты оңды тұстарына қарамастан, аймақтың экономикалық дамуы халықтың едәуір бөлігінің еңбек және тұрмыс жағдайының нашарлауымен қатар жүрді.

Орман шаруашылығы мен орманды қорғау Қарқаралы өңірінің шаруашылық өмірінің маңызды элементтеріне айналды, табиғи ресурстардың сақталуын қамтамасыз етеді және тұрақты дамуға ықпал етеді. Орманды басқару мен бақылаудың жаңа әдістерін енгізу аймақтағы экологиялық тепе-теңдікті сақтауға және шаруашылық белсенділікті қолдауға мүмкіндік берді.

Зерттеу әдістері

Мақалада Қарқаралы уезінің экономикалық жағдайын зерттеуде тарихи үрдістердің диалектикалық даму заңдылықтарын басшылыққа ала отырып, тарихи құбылыстарды объективтік, жан-жақтылық, нақтылық, тарихилық ұстанымдар тұрғысынан қарастырдық. Сондай-ақ тарихи зерттеудің кеңінен танылған ғылыми әдістері мен талдау тәсілдері, соның ішінде тарихилық, салыстырмалы талдау, жүйелілік, хронологиялық, тарихи жүйелеу т.б. басшылыққа алынды.

Талқылау

XVIII ғ. 70-80-жылдары Қазақстанның жер қойнауындағы шикізат байлығын зерттеуге көп көңіл бөлінді. 1768-1774 жылдары Ресей академиясы ұйымдастырған экспедициялар қазақ даласында жиі

* Хат-хабарларға арналған автор. E-mail: 141092@mail.ru

болды. И. Лепехин, П. Паллас, И.Г. Фальк бастаған экспедициялар Орталық Қазақстанның жер қойнауындағы байлықты ұқыптылықпен зерттеп, көптеген кен орындарын ашты [1; 201].

1815 жылы қару-жарақтанған Орынбордың әскери экспедициясы Қазақстанға келіп, кен байлығын зерттеуді жалғастырды. Келесі жылы, 1816 жылдың мамырында қазақ даласына Набоков басқарған экспедиция келген. Жол бастаушылары жергілікті қазақтар болды. Экспедиция өлкенің солтүстік және орталық бөлігін жан-жақты зерттейді. Олар кен іздеу жұмыстарын Қызылжардан бастап, Есіл өзені бойымен, Терісаққан, Қара Кеңгір, Сарысу, Нұра бойымен жүріп, шығыс және солтүстік-шығыс өңірімен Қарқаралы, Қызылтау, Баянауыл арқылы Павлодарға дейін барады. Бес ай бойы Шангин басқарған экспедиция ескі көне замандағы кен орындарын тауып бірнеше мыс, қорғасын тағы басқа кен орындарын ашады.

Арқада кен өндіріс орындарын зерттеуде, үлкен үлес қосқан Том губерниясының көпесі С.И. Попов болды. Ол 1820 жылдан бастап Қарқаралы аймағын тыңғылықты зерттеп, көптеген кен орындарына иелік жасады. Балалары Александр және Николаймен бірге Алтай өлкесімен Қазақстанның орталық алқабында бірнеше өндіріс орындарын ашты [2; 214].

Қарқаралы жерінде алтын, күміс, мыс, қорғасын кен орындарын ашып, Благодатно-Степанов, Николаев, Козьма-Демьян зауыттарын салды. 1844 жылы салынған Благодатно-Степанов зауыты жыл сайын 30 мың пұт күміс, 10 мың пұт қорғасын қорытып шығарып отырды. Ал, оның өнімін 1849 жылы 40 мыңнан 50 мың пұтқа дейін жеткізді. Зауыттың 3-тен 12-ге дейін пеші болған.

Қарқаралы мен Баянауыл округтерінің халқы арасында сауда-саттық байланысын ұйымдастырды. Жергілікті халықты кен орындарын іздестіруге тартты, олар ертедегі тайпалардың пайдаланған белгілі кен орындарымен таныстырып отырды. 1820 жылы Қарқаралыдан 75 шақырым жерде Берікқара мыс, қорғасын, күміс кен орны ашылды. Бұл кеннің орнын Богослав руднигі деп аталды, мұнда Николаев зауыты салынды.

1839 жылы С.И. Попов 17 руда мен көмір өндіріс кәсіпорындарын иеленуге куәлік алады. Осы жылы Қу тауында күміс-қорғасын кәсіпорнын салмақ болып, үкіметтің шешімімен Қарқаралыда 7 рудникті қарамағына алып, Түндік өзенінің бойында Благодатно-Степанов мыс қорыту зауытын салды. Бұл зауытқа Богослав руднигінен қорғасын рудасын әкеліп тұрды. Күміс-қорғасын қорытатын зауыттары өнімдерін сапалы түрде шығарып тұрған. Зауытта 15 жыл ішінде (1845-1860 жылдар) 19 қазандық салынған [2; 216].

Жеті жылда (1854-1860 жылдар) Берікқарада металл өнімдерінен түскен пайда 1300 мың сомға жеткен. Осы жылдары Поповтар Қызыл Әспе, Бесшоқы, Белозерский тағы басқа көне кен орындарын иеленді. 1840-1877 жылдары Богославский руднигі Благодатно-Степанов пен Богославский қорғасын, күміс зауыттарының негізгі базасы болды. Қарқаралы уезінде аз уақыт ішінде 80 мыс пен қорғасын-күміс кен орны ашылды. Оның 50-іне Поповтар, 30-ына көпес Дерев иелік жасады [3].

Патша өкіметі 1855 жылы С.И. Поповқа Қарқаралы мен Баянауыл округтерінен 1300 шаршы шақырым жер алып беріп, кен кәсіпшілігін дамытуға жағдай жасады. Орталық Қазақстанның шығыс бөлігін шикізат байлығының метрополиясына айналдырмақ болды. Сондықтан, жергілікті байшонжарлар мен ұлт өкілдерінің Қазақстан кен байлығын пайдалануына тиым салды [4; 187].

С.И. Поповтың Александровский қорғасын-мыс-күміс зауыты Ащысу өзенінен 30 шақырым жердегі Қанды-Қарасу шатқалында орналасқан зауыт 1849 жылы салынып, 1872 жылға дейін жұмыс істеді. Зауытты Александровский, Николаевский, Степанов, Аннинский, Ақ өзек, Егіз қара кен орындары шикізаттармен, Майкөбе және Талдыкөл көмір шахталары отын мен қамтамасыз етіп отырды. 10 жылдың ішінде (1863-1972) зауыт 19628 пұт (321,7 т) мыс қорытып шығарды.

Зауыттармен кен орнындағы жұмысшылардың құрамы әрқилы болды. Мамандар болмады, жұмысшыларды жергілікті тұрғындардан қабылдады. Мысалы, Николаев зауытының жалпы жұмысшыларының 200-і қазақтар, 169-ы орыстар болды. Қарқаралы уезі кен өндіріс кәсібі дамыған аймаққа жатты. Благодатно-Степанов, Николаев және Козьма-Демьянов зауыттарында және Қарқаралы уезіндегі басқа кен орындарында еңбек ететіндердің көпшілігі қазақтар еді [2; 217].

1852 жылы Благодатно-Степанов зауытында 129 қазақ жалданып жұмыс істеді. Олардың: 44-і зауыт жұмысшысы, 17-і руда қазушы, 68-і шахтер болды. 1858 жылы Қарқаралы округінде Попов тағы да 12 алтын рудниктеріне иелік жасады. Бернардаки серіктігі осы жылы Қарқаралы округінен 8 алтын мен мыс рудниктерін ашты. 1863 жылы Қырым соғысына байланысты Благодатно-Степанов зауытында қорғасын рудасын көбірек шығару үшін кен жұмысшыларының саны көбейтілді. Соғыс министрлігімен кен істерінің департаменті зауыт иелеріне, оның ішінде Поповтарға төрт жыл ішінде Алтай, Қарқаралы зауыттарынан 40 мың пұт қорғасын жеткізіп беру жөнінде контракт жасауды

ұсынды. Поповтар министрліктерден көп мөлшерде қаржылай көмек алып, зауыттың өндірістік кәсібін дамытуға мүмкіндік алды. 1857 жылы осы зауытта 372,5 пұт мыс рудасы қорытылып, 169,7 пұт таза мыс алынды. Рудалар зауыттан 65 шақырым жердегі Вознесенский мыс кен орнынан әкелініп тұрды. 1844-1853 жылдар арасында зауытта 19700 пұт қорғасын, 32 пұт 12 фунд алтын мен күміс қорытылды. Барлығы 17 жыл ішінде 78,318 пұт таза қорғасын 32 пұт 12 фунд таза алтын мен күміс алынды. Зауыт жұмысшыларының саны өсті. 1855 жылы — 360, 1858 жылы — 540 адамға жетті [2; 218].

1861 жылғы реформадан кейін Поповтардың кен-өндіріс орындарына Орал мен Алтайдағы қазыналық зауыттардан маман жұмысшылар келді. Бірақ, олар жұмыстың ауырлығына байланысты мұнда тұрақтай алмады. Сондықтан, жұмысшылардың негізгі тобы жергілікті қазақтардан құралды. 1900 жылы Семей облысының барлық кен-өндіріс орындарында 4235 адам жұмыс істеді.

Кен өндірілетін аймақтарда халық аз мекендеді, жұмысшылардың көпшілігі алыстан келіп тұрды. Жұмыс пен қамтамасыз етілетін мерзім екі кезеңге бөлінді: қаңтардан маусымға дейін және қыркүйектен қарашаға дейін қабылданып отырған. Зауыт иелері кәсіпорындарын жұмыскерлермен қамтамасыз ету шараларын болыстар мен ауыл ақсақалдары арқылы жүргізді. Жалданып жұмыс істейтіндер уақытында келіп, кетуге міндетті болды, қазақ жұмысшылары зауытпен рудникке жақын жерлерге орналасуға ұмтылды. Бірақ, бұл ниет іске аспады. Оның себебі Николаев зауыты мен рудниктер біркелкі жұмыс істемеді. Кәсіпорындар тоқтаған кезде тұрақты жұмысшыларда жұмыссыз қалды [5; 44].

XX ғасырдың басында қазақ даласына шетел капиталистерінің өкілдері келіп, Қазақстанның жер қойнауындағы байлықтарын зерттей бастады. С.А. Поповтың мұрагерлері өздерінің барлық өндіріс орындарын 1906 жылы шартпенен екі жылға ағылшын компаниясының иелігіне берді.

XIX ғасырдың аяғы мен XX ғасырдың басында Қарқаралы уезі Орталық Қазақстанда өндіріс орындарының орталығына айналды. 70 мыс, 40 күміс-қорғасын, 12 алтын, 3 темір, 2 никель-күміс және 4 мырыш рудниктері болды.

Бұл кәсіпорындары көршілес Қарағанды, Екібастұз көмір ошақтарымен, Өспен, Спасскі кен орындарымен тығыз байланыс жасап тұрды. 1822 ж. «Сібір қырғыздары туралы жарғы» бойынша осы күнгі Қарағанды облысының жері — Баянауыл, Ақмола және Қарқаралы округтерінің құрамына кірді. XIX ғасырдың екінші жартысында «Орынбор және Батыс-Сібір Генерал губернаторлығының Далалық аймақтарын басқару жөніндегі Уақытша ереже» бойынша Орталық Қазақстан жері Ақмола және Семей облыстары құрамына енді. Яғни ұланғайыр өлкені билеп төстегендер Ресей экономикасының шеңберіне тарту арқылы бұл өңірдің байлықтарын жыртқыштықпен пайдалануға әкеліп соқты [6; 103].

Қорыта айтқанда, XX ғасырдың екінші он жылында Поповтардың үш ұрпағының ұзақ жылдар бойы иеленіп келген зауыттармен рудниктері елдегі саяси-экономикалық себептерге байланысты жұмыстарын тоқтатты. Қарқаралы уезіндегі өндіріс орындарының өз дәрежесінде өрістеуі, егін-жер, мал шаруашылығымен де сабақтас болды.

Қарқаралы уезінде ауыл шаруашылығының өзгерістері Ресей патшалығының Қазақстанды отарлау саясатымен тығыз байланысты. Қазақ халқының ежелден негізгі кәсібі көшпелі мал шаруашылығы болды.

Патша өкіметі қазақ өлкесінің экономикалық дамуына көңіл бөлмеді. Жергілікті халық қазақтар жаз-жайлау, қыс-қыстау арқылы оңтүстіктен солтүстікке, батыстан шығысқа мал жайылымының жағдайына байланысты 200-500 шақырым қашықтықтарда көшіп қонып жүрді. Арқаның ауа-райының әр қилы өзгеруіне байланысты мал шығынына ұшырап отырды. Мысалы, Орталық Қазақстанның көп жерлерінде 1880 жылы үлкен жұт болып, 819 мың бас мал қырылды, Қарқаралы уезі бойынша 262 мың бес мал жұтқа ұшырады.

XX ғасырдың басында Қарқаралы уезінде 1000 байлар шаруашылығында 7800 жылқы, ірі қараға шаққанда 103000 бас малы болған, ал 10400 кедей шаруашылығында 16000 жылқы, ірі қараға шаққанда 65000 мал басы болған. Әр түрлі кәсіпшілікпен уездің 26,6 % халқы айналысқан: оның ішінде кедейлері — 30 %, орта шаруалары — 8 %, байлар — 5 %. Қу болысында 1509 шаруашылықтың 245-і ұсақ кәсіпшілікпен айналысқан, оның ішінде кедейлері — 181 адам, яғни халықтың 12 %.

1867-1868 жылдары қазақ жерлері мемлекеттік меншік болып жарияланды. Ал 1901 жылы Патша өкіметі сол қазыналық жерлерді жеке меншіктерге бөліп беру туралы заң шығарды. Сонымен қатар 1904 жылы 6 маусымда «Село шонжарлары мен жер иеленуші мещандардың өз ықтиярымен

қоныс аударуы туралы» жаңа заң қабылдады. Сөйтіп, Қарқаралы аймағына ішкі Ресейден қоныс аударушылар қатары өсе бастады [7, 8].

Қарқаралы жеріне қоныс аударған орыс шаруаларының келуіне байланысты жергілікті халықтар егін шарушылығымен айналыса бастады. Егіншілік кәсіптің ошақтары табиғаты қолайлы жерлерде орын тепті. Қарқаралының тау аңғарларындағы өзен-көлдердің сағалары мен салалары пайдаланылды. Бұл өңірде ірі жер игерушілердің бірі жүз басы Карбышев еді. Ол агроном мамандығын өздігінен үйренгендіктен егін шаруашылығын игеру мүмкіндігін іс жүзінде көрсете білді. 1825 жылы 16 десятина жерге егілген күздік қара бидайдан және 40 десятинаға егілген сұлыдан жақсы өнім алды. 1827 жылы егіс көлемі ұлғайтылды. Осы кезде Ертіс бойынан ондаған казактардың отбасылары қоныстануға Қарқаралыға келді. Он жеті адам суық түскенше 14 десятина жер жыртып, күздік қара бидай екті. 1828 жылы поселкеде екі су диірмен, бір жел диірмен салынды. Карбышев казактардың егіншілік кәсіпті үйренуіне көмек жасады. 1826 жылы Қу болысының қазағы Кәрішал Тұрсынов қызыл бидайдан тәп-тәуір өнім жинады. Осындай жағдай казактар арасында жылдан жылға көбейе түсті [9; 123].

Қазақтар егістігінің көпшілігі Талды, Жарлы, Тоқырауын өзендерінің жағалауларында орналасты. Дегенменде, құнарлы егістік жерлер казактардың, феодалдардың, бай-кулақтардың қолында болды. Олар кедей казактардың тегін жұмыс күштерін пайдаланды. Уезде 2573 шаруашылықтың егістік учаскелері болды. 1901 жылы казактардың әрбір жан басына 3 қадақтан, казактардың жан басына екі қадақ көлемінде тұқым себіліп отырған. 1905 жылы — 600 десятина, 1916 жылы — 2000 десятина жер пайдаланылған.

Егіншілік кәсіп уездің бүкіл аймағында біркелкі болған жоқ. Егістіктің құнарлы жерлері Тоқырауын, Жарлы, Талды өзендерінің бойында, Мойынты болысының Шу өзені жағалауында, Нұра болысының Нұра өзенінің бойында болды. Бұл алқаптарда егістік көлемі жоғары болды. Ақтоқты болысында небәрі 0,1 % ғана болды. Уезде суармалы егіншілік өте шағын еді.

Патша өкіметінің қазақ даласына орыс шаруаларын қоныстандыруды әлеуметтік-экономикалық жағынан алғанда, оның прогрестік мәні де болды. Бұл Қазақстанда өндіргіш күштерді, отырықшылық пен егіншілікті дамытуға, қазақ пен орыс еңбекшілерінің жақындасуына ықпал жасады.

Егіншіліктің өркендеуіне орай ауыл шаруашылық машиналары келе бастады. Жерді өңдеуге және астық жинауға соқа-саймандар, шалғылар, ат тырнауыштары қолданылды.

Қазақстанға капиталистік қатынастардың енуімен байланысты мал шаруашылығында өзгерістер көріне бастады. Мал мен оның өнімдері тауарға айналды. XIX-XX ғасырдың басында тек ғана баюды мақсат тұтқан мал өсірушілер мен мал мен сауда-саттық жасаушылардың жаңа топтары кең тарай бастады. Сондықтан өлкеде мал шаруашылығы басым болып қала берді.

Көшпенді, жартылай көшпенді және отырықшы казактар жылқы, ірі қара, қой-ешкі мен түйе өсірді. Төрт түлікті өсірудің ара қатынасындағы өзгешелік ең алдымен ауа-райы, табиғат жағдайына байланысты болды. Зерттелген мәлімет бойынша 1898 жылы Қарқаралы уезінде 19016 шаруашылықта 181404 жылқы, 94947 ірі қара, 18641 түйе, 641391 қой-ешкі, барлығы 936380 бас мал болған, облыс бойынша бұл мал басының 20,8 % -ы ғана еді.

Мал шаруашылығын дамытудың негізі жайылымдарды дұрыс пайдаланумен байланысты еді. Осыған орай уезде малдың жем-шөбін дайындау ісі маңызды рөл атқарды. Шабындықты пайдалану төмендегідей болды: 50 % — шаруалар шабындықты бірлесіп игерсе, 41,5 % — әрбір түгін бойынша, 4,4 % — жеке учаскеге бөлініп мал азығын дайындаған [7].

XX ғасырдың басында кулақтар мен байлар құнарлы жерлерді иемденді. Мысалы, Темірші болысының төрағасы жыл сайын 300 десятина жерге бидай егіп отырған, машина мен шөп шауып алып, жеке басына пайдаланған, 2000 десятина жерді жалға беріп, ортақ пайдаланатын жерді өзінікі деп есептеген. Ауылдастарына 1 десятинадан 1,5 десятинаға дейін жер беріп, жыртықсыз алып отырған. Мұндай мәліметтер архив құжаттарында жиі кездеседі. Жерді жеке меншікке айналдыру елеулі орын алды. Капиталистік жер қатынасы ауылдық жерлерде де жайыла бастады. Жер мен малды меншігіне айналдырған ауқаттылар кедейлерді қанауды күшейтудің және байлығын молайтудың жолына көшті. Лажсыздан қазақ кедейлері байларға жалданды. Салық жинау кездерінде байлардың араны тіпті ашыла түсті. Орынбордың «Русская мысль» газетінің мәліметінде Қарқаралы уезінің байлары төрт ай мерзімге салық төлеушілерге 75 тиыннан 1 сом 30 тиын қарыз беріп, бір қойдан алып отырған. Ал Қоянды жәрмеңкесінде бір қой үш есе қымбатқа сатылып тұрған [9; 128].

XX ғасырдың басында Қарқаралыда әр ұлттың өкілдері тұрды. Казактар қалада, қазақ кедейлері шетте киіз үйлерінде ұйлығып, жылдың жартысын өткізетін болған. Татар мен қазақ саудагерлері

қаланың татар кварталында тұрды. Қалалар мен темір жолдан жүздеген шақырым алыс тұратын Қарқаралы ең түпкір және Сібірдегі бай аймақтардың қатарында жатты. Қалада тұратын 72 көпес пен саудагерлер бұл жердің даңқын көтерді. Олар Рязанцев, Бекметов, мал өсіруші Т. Корнилов және т.б. еді. «Жеміс сулары» дүкенін ұстаушы А.И. Дебоган, сыра қайнататын зауыт қожасы неміс Линде болды. 1860 жылдан бастап казак Тысяцкийдің былғары зауыты жұмыс істей бастады. Бұл зауыт 2100 сомның былғарысын өңдеп, шығарып тұрды. Бұл кәсіпорындарында жалданып жұмыс істейтін жұмысшылардың дені кедей казактар болды.

Қарқаралы уезінде орман шаруашылығын қорғау ХІХ ғасырдың 70-80-жылдарынан бастап қолға алына бастады. 1884 ж. 1-наурызда Қарқаралыда орман шаруашылығы құрылды. Ең бірінші орман шаруашылығын басқарушы болып Семей облыстық басқарманың ағаш жөніндегі чиновнигі Селиверстов тағайындалды. Оның қарамағында 6 ағаш қорғаушы және 2 атты шолушы болды. 1889 жылы Бидайық және Көктөбе деп аталатын жерде тоғандар салынды. ХІХ ғ. соңында орман алқабын қорғау ісімен 9 атпен шолушылар және 30 орман қорғаушылар шұғылданды. Олар Кент, Бақты, Қу, Сары құлжа, Қызыларай және Қызылтау орман алқаптарын қорғады. Революцияға дейін Қарқаралының орман алқабы дербес екі саяжайға (дачаға) бөлінді. Таудағы ағаш саяжайы таудың оңтүстік бөлігінде орналасты. Ол қаладағы казактардың қарамағында болды. Бұған Қоңыртөбе, Матақан, Сарышоқы, Қарасу және Найзашоқы сияқты көлемі 4157 десятина болатын сай-сала кірді. 1910 жылғы 1-қаңтарға дейін Қарқаралы уезінде меншікті орманды қоса алғанда, 13908 десятина жер болды. 1914 жылы Қарқаралы-Баянауыл орманының меңгерушісі болып И.З. Червев істеді. Ол қалада болған тарихи оқиғаларға байланысты көп жұмыстар атқарды. 1918 жылы ол уездік Совдеп мүшесі, 1920 жылы Ревкомның мүшесі болып сайланды. 1921 жылы қалаға шабуыл жасаған ақ бандылар қолынан қаза тапты [6; 111].

1919 жылы желтоқсанда Қарқаралы уезінде Кеңес өкіметі түпкілікті орнатылғаннан кейін өлкенің бүкіл орман шаруашылығы Ревком қарамағына көшті. Кеңес өкіметі заманында Қарқаралының орман-тоғайы тиісті дәрежеде қамқорлықта болды. Қарқаралы ауданының 28827 га жерін орман-тоғай алып жатыр. 4 өндірістік учаске — орман кәсіпшіліктері (Бақты, Кент, Қу және Қарқаралы) болды. Орман шаруашылығының жерінде Қарқаралы зоологиялық заказнигі орналасқан.

Қарқаралы уезінің экономикасы мен мәдениетінің дамуына 1848 жылы 50 шақырым жердегі орналасқан Қоянды-Ботов жәрмеңкесінің ықпалы күшті болды. Ол Орталық Қазақстандағы ең ірі сауда орталығы болып саналды (1928 ж. дейін). Жәрмеңкенің Қарқаралы уезінің экономикасын нығайтуда, ақшалы-тауарлы қатынастарды ұлғайтуда маңызы зор болды.

Қазақстанға капиталистік қарым-қатынастардың енуі казактардың шаруашылық өміріне көптеген өзгерістер әкелді. Бұның өзі Қазақстанда сауда қатынастарының дамып, ішкі сауданың құрылуына, біртіндеп сауда капиталының енуіне жол ашты.

Өлке экономикасы жалпыресейлік шаруашылық жүйесінің құрамдас бөлігі ретінде біркелкі дамыған жоқ. Оған әр жерлердегі өндірістің даму деңгейі мен қоғамдық-экономикалық укладтардың (феодалдық, ұсақ тауарлы, капиталистік) пісіп-жетілу дәрежесі ықпал етіп отырды [10].

Кез келген мемлекетте ішкі және сыртқы сауда түрлерінің болатыны белгілі. Қазақстандағы ішкі сауданың дамуына жергілікті сауданың құрылуы, ақша қатынастарының енуі әсер етті. Дегенмен Қазақстанның барлық аймақтарының арасында бір-бірімен байланыс жүйелі түрде орнады деп айту қиын.

Қазақтардың басты тауары — мал мен мал шаруашылығы өнімдері болды. Елімізде сауданың дамуына Ресеймен сауда байланыстарының өсуі зор ықпал етті. Қазақстан капитализм жедел қарқынмен дамып келе жатқан ресейлік саудаға тартыла бастады. Ресейден қант, галантерея және басқа фактуралық тауарлар әкелінді. Ресейге мал мен шикізат шығару, әсіресе өлкеде темір жол салынғаннан кейін ұлғая түсті, егіншілік өнімдерін шығара бастады. Егіншілік өнімдерінің тауарлығы артты. Бұл өз кезегінде қоғамдық еңбек бөлінісін туғызды. ХІХ ғ. соңы — ХХ ғ. басында Қазақстанда сауданың үш түрі болды: қозғалмалы айырбас саудасы, маусымдық жәрмеңкелер, тұрақты сауда. Сауданың аралас айырбастау түрімен алыпсатарлар айналысты. Олар алыс ауылдағы казактарға әр түрлі арзанқол тауарларды малға айырбастады. Айырбас саудада балама ретінде көбінесе бағасы 1 сом күміс ақшаға бағаланатын ісек қой жүрді. Дегенмен, ХХ ғ. басында, мәселен 1904-1905 жылдары қойдың бөлшек саудада құны 3,40 сомнан — 6,5 сомға дейін, көтерме бағасы 3 сомнан — 7 сомға дейін өскендігі байқалады. Айырбас саудада көбіне ірі сауда және өсімқорлық капиталының тұрпайы түрлері үстемдік еткендіктен сауда тең емес, тонаушылық сипатта болды [10].

Далалық аралап айырбастау саудасының кең қанат жаюы қалалық тұрақты сауда орындарының дамуына әсер етті. Далалық ұсақ саудагерлер үстінен қарайтын ірі сауда капиталы осы бекініс шептері маңындағы қалаларда шоғырланды.

Дала өлкесінің Омбы, Петропавл тағы басқа қалалары орыстың сауда капиталының қазақ даласына енуінде маңызды рөл атқарды. Қалалардағы айырбас сарайлары жәрмеңкелік сауданың ірі орталықтарына айналды. Мұнда қалалық сауда далалық айырбас саудасымен бір арнаға тоғысты.

Сауда нүктелері тек қалаларда ғана емес, бекініс пункттері мен казак-орыс станицаларында казактар тығыз орналасқан жерлерде, темір жол бекеттері бойында ашылды.

XIX ғасырдың екінші жартысынан бастап казактардың шаруашылық мұқтаждықтарына неғұрлым ыңғайлы жәрмеңкелік сауда кең етек ала бастады. Олардың ішіндегі ең ірісі Семей облысындағы Қарқаралы уезіндегі Қоянды (немесе 1848 ж. негізін салушы көпес С. Ботовтың есімімен аталған) жәрмеңкесі болды. XIX ғасырдың соңында оның сауда айналымының көлемі 3 млн сомға дейін жетсе, 1869-1913 жылдары 10 есе өсіп, 1,5 млн сомды құрады. Орал облысында Ойыл, Темір жәрмеңкелері, Ақмола облысындағы Петров (Атбасар станицасы), Константинов (Ақмола уезі), Тайыншакөл (Петропавл уезі), Жетісу облысында ең ірі — Қарқара жәрмеңкесі, Сырдария облысында — Әулиеата жәрмеңкесі болды. XIX ғ. 80-жылдарынан 1909 жылға дейін тек Семей облысында 15 жәрмеңке (Екатеринск, Шар, Семей, Мешіт, т.б.) өткен.

XIX-XX ғасырдың шегінде Қырғызстан мен Қазақстан аумағында жылдық айналымы 60-70 млн сомнан асатын 270 ірілі-ұсақты жәрмеңкелер болған.

Жәрмеңкелік сауда ауданаралық және жалпыресейлік маңызға ие болды. Мұнда мал, мал шаруашылығы мен жер өңдеу өнімдері сатылды. Қазақстанға орыс өнеркәсіп өнімдері, тоқыма тауарлар (мақта-мата бұйымдары), өңделген тері, металл бұйымдары (ауылшаруашылық құралдары), қант, сабын, керосин, галантереялық тауарлар, тұрмыстық заттар әкелінді. Орта Азиядан кептірілген жемістер, киім, мата, қалы кілемдер; Қытайдан шәй, маталар тасылды.

Жәрмеңкелерде сауда операциялары айырбас түрінде немесе ақша түрінде жүрді. Қазақстанда ақша-тауар қатынастарының негізінде орыс көпестері жәрмеңкелерден өте үлкен пайда түсірді. Ұсақ саудагерлер неше түрлі алдап-арбау арқылы тікелей өндірушілер есебінен байып отырды. Патша үкіметінің қазақ даласындағы сауда саясатының тонаушылық, отаршылдық сипаты болғандығына қарамастан, казактардың табиғи томаға-тұйық шаруашылығының ыдырауына жол ашты.

Жәрмеңкелер жылдың төрт мезгілінде өткізілді. Сондықтан оларды маусымдық жәрмеңкелер деп атайды. Казактар үшін, әсіресе, жазда өтетін жәрмеңкелердің маңызы зор болды. Бұған алыс аудандардан жылқы, ірі қара, қой, ешкі және мал шаруашылығы өнімдері: тері, жүн, киіз, май, мүйіз, жылқының қылын әкеліп өткізіп, өздеріне қажетті заттарға: яғни ұн, шай, ыдыс-аяқ және т.б. айырбастады. Бұлардың ішінен өнімдерінің белгілі бір бөлігін рынок үшін арнайы өндіретін ұлттық сауда буржуазиясы өсіп шықты. Казактардың арасынан шыққан саудагерлерді ұсақ, орта және ірі деп үшке бөлуге болады. Мәселен, XIX ғасырда казак байларының, алыпсатарларының, саудагерлерінің, приказчиктерінің, делдалдардың ірілі-ұсақты жалпы саны 40 мыңға жеткен. Солардың арқасында сауда мен өсімқорлық капитал қазақ жеріне орнықты. Дегенмен ресейлік және ортаазиялық сауда буржуазиясының бәсекелестік әсерінен қазақ буржуазиясы әлсіз болды. Ұлттық капитал толығымен қалыптаса алмады, тек сауда капиталы түрінде қалды. Өсімқорлық капитал өзінің жоғары түрі — өнеркәсіп капиталы дәрежесіне көтеріле алмады.

Жәрмеңкелік сауданың төмендеуін Қазақстандағы 1911 жылдардан басталған мал шаруашылығының дағдарысы, ақша-тауар қатынастарының терендей түсуі, тұрақты сауда орындарының үстемдік алуымен түсіндіруге болады. Тұрақты сауда әсіресе дүкен, дүңгіршек, көтерме сауда қоймалары түрінде XX ғасырдан бастап үстем бола бастады. Алайда революцияға дейінгі Қазақстанда жергілікті рыноктардың бірігуі негізінде ұлттық рынок қалыптасып үлгермеді. Оған отарлық езгі, жекелеген аймақ арасындағы экономикалық байланыстардың әлсіздігі, ру қатынастарының сақталуы әсер етті [10].

Қазақстандағы өңдеу өнеркәсібінің құрылымы, оның сипаты және ерекшеліктері. Сібір теміржолы салынғаннан кейін Қазақстан тауарлы мал шаруашылығымен айналысатын ауданға айналды. Тері, жүн, ет, май өндейтін өнеркәсіптің дамуына жол ашылды. Ақмола облысында 2,1 мың адам, Семей облысында 1 мың адам рынок үшін мал шаруашылығы өнімдерін өңдеумен айналысты. Петропавл және Семей қалалары мал саудасымен айналысатын ірі орталық болды.

Қазақстанда ерітілген тоң май өндірісі кең түрде дамығандықтан, олардан балауыз және сабын өндіру басталды. Тек қана Ақмола облысында 33 май шайқайтын зауыттар болды. Алайда ондағы

артта қалған техника жергілікті тұрғындардың сұранысын түгелдей қанағаттандыруға мүмкіндік бермеді. Қажетті сабын мөлшері Ресейден әкелінді, жергілікті май шикізаты орталыққа тасып әкетілді. Мал шаруашылығы өнімдерін өңдеу кәсіпорындарының ішінде былғары шығару ісі жетекші орын алды. XX ғасырдың басында Ақмола және Семей облыстарында 162 былғары зауыты болды, оларда толық емес мәліметтерге қарағанда 700 адам жұмыс істеп, 1116 мың сомның өнімін шығарған. Кейбір тері өңдейтін ірі орталықтар жыл бойы жұмыс істеді. Оларда тұрақты және мерзімді жұмысшылар еңбек еткен [5; 50].

Былғары өңдейтін шеберханалар мен зауыттар судың бойында орналасты және былғары өңдейтіндердің жұмысы ауыр, көбінесе қолөнер деңгейінде болды, мануфактура үлесі тек 17 % ғана болды.

Былғары өндірісімен қатар қолғап тігетін, пима басатын кәсіпорындар жанында қой терісінен тон тігу қолға алына бастады. Тон тігетін кәсіпшіліктер Петропавл және Ақмола уездерінде жедел дамыды. Олардағы 88 кәсіпорында 271 жұмысшы 69 мың сомның бұйымын шығарды. Мәселен, тек Семей облысындағы 13 мекемеде 54 жалдамалы жұмысшы болды. Кәсіпорындардың көпшілігі ұсақ тауарлы өндіріске жатты. Мануфактура үлесі төмен, тек 12,3 % ғана құрады [5; 53].

Жергілікті жерлерде жүн шикізаты алғашқы ғана өңдеуден өтіп, Ресейге жөнелтілді. 1908 ж. Семей облысында әрқайсысында 80-нен 100 жұмысшысы бар 6 жүн жуатын және жүн тарайтын зауыттар жұмыс істеді. Сондай-ақ Семей және Ақмола облыстарында шағын кірпіш құятын зауыттар жұмыс істеді. Мәселен, бұл жазда жұмыс істейтін зауыттар 1912 ж. 2 млн сомның өнімін шығарды. Ақмола облысындағы құрылыстардың 50 % саманнан жасалған кірпіштерден салынды.

Далалық өлкеде өңдеу өнеркәсібінде ұн тарту ісі маңызды орын алды. 1897-1913 жылдарда Ақмола облысында астық алқаптарының көлемі 973 мың десятина, Семей облысында 300 мың десятинаға жетті. Астық алқаптарының жартысынан көбінде бидай өсірілгендіктен, олардың артық бөлігі тауарлы ұн тарту кәсіпорындарына жөнелтілді. Жергілікті ауылдық жерлерде су, жел, атпен қозғалтатын, керосинмен жүретін диірмендер болғанымен, аймақта бумен жүретін ұн тарту өнеркәсібі жетекші орынға шықты. Ұн тарту кәсіпорындары Сібір темір жолы бойында орналасқан Омбы, Семей, Петропавл, Орал, Ақмола сияқты қалаларда шоғырланды. 1889 ж. Семейде 700 диірмен болса, 1913 ж. 11 су диірмен, жылына 3 мың пұт ұн өндіретін 6 фабрика болды. Семей аймағындағы ірі ұн тартатын сауда үйлері «П. Плещеев и К», «М. Красинников и К», «Мухамед Мусин-Садык и К» 1908 жылы өз диірмендерін бір акционерлік қоғамға біріктірді. Бұл «Семей бу диірмендерінің акционерлік қоғамы» аса жоғары сапалы бидайдың қатты сорттарынан ұн тартып шығарды. Бұл қоғам бірнеше рет Ресейдегі және Халықаралық көрмелерде Алтын алқа мен Құрмет грамоталарын жеңіп алды. 1908 ж. құрылған «Семей бу диірмендерінің акционерлік қоғамының» негізгі капиталы 1,8 мың сомға жеткен алғашқы синдикат болды. Осылайша өлкеде ұн тарту өнеркәсібінде біртіндеп өнеркәсіп және қаржы буржуазиясының одағы қалыптаса бастады. Оларды Дала өлкесіндегі Орыс-Азия банкі қаржыландырып, ұн тарту өндірісін ғана емес, оны өткізу жағын да бақылап отырды [9; 130].

Құрылыстарға және шаруашылыққа қажетті орман ағаштарын кесетін өнеркәсіп дамыды. Мәселен, Сібір темір жолы құрылысына көп ағаш жұмсалды. Көбінесе олармен қазыналық мекемелер айналысты. Қазақстанда ұсақ тауар өндірісінің үлесі қашан да ірі өнеркәсіп үлесінен жоғары деңгейде болды.

Өңдейтін кәсіпорындар негізінен ауылдық жерлерге жақын орналасып, жер өңдеу және мал шаруашылығымен тығыз байланыста дамыды.

Кәсіпшілік пен қолөнер түрлері әр аймақтағы шикізат түрлеріне қарай дамыды. Ауылшаруашылық өнімдерін өңдеу, тері өңдеу, киіз басу, кілем тоқу кеңінен таралды. Мысалы, Ақмола уезіне қоныс аударған шаруа қожалықтарында жер өңдеуден кейін астық тарту, май тарту, май шайқау кәсіпшіліктері екінші орын алды. Әсіресе ауыл шаруашылығы шикізатын өңдеу кәсіпшілігімен егістік жерлері жоқ немесе аз шаруашылықтар айналысты.

1900 ж. Ақмола облысында кәсіпшіліктерге барып жұмыс істейтін қазақтар 12 мыңға жетті, ал Торғай облысында бүкіл шаруашылықтар санының 50 %-ы шетке барып жалданатын болды. Бұл кәсіпшіліктерге көбіне кедейленген қазақтар мұқтаждықтан жалдануға мәжбүр болды.

Жалдамалы еңбектің пайдаланылуы ұсақ тауарлы өндірістен мануфактуралық өндіріске өтуге мүмкіндік берді. Мануфактура өндірісі Қазақстанда XX ғасырдың басында тері бұйымдары, шырақ жасау, сыра жасау өндірісінде пайда болды.

Баяу болса да ұсақ өнеркәсіптерге жаңа техника мен технология енгізіле бастады. Мәселен, тоқыма, ұста, пима басу, тері өңдеу, ұн тарту, май шайқау өнеркәсіптерінде жаңа өндіріс құрал-жабдықтары пайда болды.

Жетісуда шарап жасау өнеркәсібі XIX ғ. 60-жылдары пайда болды, XX ғ. мануфактура өндірісі механикаландырылып, өнімдері жоғары сапалығы жағынан бірнеше рет шет жерлерде жүлделерге ие болды. Сол сияқты Верныйда темекі жасау, ағаш өңдеу, шұға тоқу өнеркәсіптері дамыды. Түркістан мен Шымкентте мақта тазалайтын кәсіпорындар жұмыс істеді. Арал, Балқаш, Зайсан, Каспийде балық аулау кәсіпшілігі болды.

Сонымен, ауыл шаруашылығы шикізатын өңдейтін өнеркәсіптердің ішіндегі ірі ұн тарту, шарап жасау, орман ағаштарын кесетін, металл өңдейтін салаларда фабрика өндірісіне көшу басталды. Қалған тері өңдеу, былғары жасау, балауыз, пима басу, тон тігетін, май шайқайтын, кірпіш құятын және т.б. кәсіпорындар ұсақ қол еңбегі басым өндірістер қатарына жатты. Олардың көбі үй кәсіпшілігі, қолөнер сипатында болды, көбінесе отбасы мүшелері мен мерзімді жұмыскерлердің еңбегі пайдаланылды.

Тұтастай алғанда өнеркәсіп революциясы аяқталып үлгермеді. Қазақстан Ресей өнеркәсібінің негізгі шикізат базасы қызметін атқарды. Өндіріс құрал-жабдықтарын өндіру саласы өте төмен деңгейде қалды.

Қорытынды

XIX ғасырдың екінші жартысы мен XX ғасырдың басындағы Қарқаралы өңірінің экономикалық және әлеуметтік дамуы Орталық Қазақстан тарихындағы маңызды кезең болып табылады. Бұл онжылдықтар орыс шаруаларының қоныс аударуымен және егіншіліктің, мал шаруашылығы мен өнеркәсіптің дамуымен туындаған елеулі өзгерістер уақыты болды. Шаруашылық жүргізудің жаңа әдістері мен ауылшаруашылық техникасын қолдану, орман шаруашылығын дамыту облыс экономикасы мен халқының тұрмыс-тіршілігіне айтарлықтай әсер етті.

Орыс шаруаларының қазақ даласына қоныс аударуы егіншіліктің дамуына ғана емес, әлеуметтік теңсіздіктің күшеюіне де ықпал етті. Кедей қазақтардың еңбегін қанау, жер мен ресурстардың аздаған ауқатты жер иелері мен кәсіпкерлердің қолына шоғырлануы әлеуметтік шиеленіс пен қайшылықтардың шиеленісуіне әкелді. Дегенмен, бұл үдерістер өнімділікті арттыруға және жаңа технологияларды енгізуге ықпал етіп, бұл ұзақ мерзімді перспективада аймақтың экономикалық өсуіне оң әсерін берді.

Экономикалық қызметтің басым түрі болып қала берген мал шаруашылығы капиталистік қатынастардың әсерінен елеулі өзгерістерге ұшырады. Мал шаруашылығы мен мал өнімдерін өндіру коммерцияланды, бұл мал өсірушілер мен саудагерлердің жаңа топтарының қалыптасуына әкелді. Бұл өзгерістер нарықтың дамуына және аймақтың Ресей экономикасына қосылуына ықпал етті.

Облыстың тұрақты дамуын қамтамасыз етуде орман шаруашылығы маңызды рөл атқарды. Орман шаруашылығы кәсіпорындары мен орман қорғау жүйесін құру табиғи ресурстарды сақтауға, өнеркәсіп пен ауыл шаруашылығының шикізат базасын қамтамасыз етуге, сонымен қатар экологиялық тепе-теңдікті сақтауға мүмкіндік жасады. Бұл шаралар Қарқаралы өңірінің ұзақ мерзімді экономикалық дамуының маңызды элементтері болды.

Жалпы, XIX ғасырдың соңы мен XX ғасырдың басындағы Қарқаралы өңірінде болған экономикалық-әлеуметтік үдерістерді талдау қайта құрулардың күрделі динамикасын, олардың жергілікті халықтың тұрмыс-тіршілігіне әсерін және Қазақстан экономикасындағы аймақтың рөлін жақсырақ түсінуге мүмкіндік береді. Бұл өзгерістер барлық қиындықтар мен қайшылықтарға қарамастан, кейінгі онжылдықтарда аймақтың одан әрі дамуы мен жаңаруының негізін қалады.

Әдебиеттер тізімі

- 1 Паллас П.С. Путешествия по разным провинциям Российского государства. — Ч. I / П.С. Паллас. — СПб., 1809. — 786 с.
- 2 Попов А.Л. Из истории завоевания Средней Азии / А.Л. Попов // Исторические записки. — М., 1940. — № 9. — С. 198–242.
- 3 Коншин Н. Заметка о киргизских родах и султанах в Каркаралинском крае / Н. Коншин // Памятная книжка Семипалатинской области на 1902 год. — 1902. — № 6. — С. 1–54.

- 4 Аполлова Н.Г. Экономические и политические связи Казахстана с Россией в XVIII–начале XIX в. / Н.Г. Аполлова. — М., 1960. — 456 с.
- 5 Абдразаков Т.А. Экономические последствия присоединения Казахстана к России / Т.А. Абдразаков. — Караганда, 1992. — 96 с.
- 6 Бекмухамедов Е.Б. Цветная металлургия и горное дело дореволюционного Казахстана / Е.Б. Бекмухамедов. — Алма-Ата, 1964. — 378 с.
- 7 Герн В. Характер и нравы киргиз-казахов. Скотоводство у киргизов / В. Герн // Памятная книга Семипалатинской области. — Семипалатинск, 1899. — № 3. — С. 1–33.
- 8 Левшин А. Описание киргиз-казачьих, или киргиз-кайсацких, орд и степей. — Ч. 3 / А. Левшин. — СПб., 1832. — 304 с.
- 9 Шығыс Сарыарка. Қарқаралы өңірінің өткені мен бүгіні. — А.: Эвро, 2004. — 564 б.
- 10 Григорьев В. Оренбургские киргизы и их умение в торговом деле / В. Григорьев // Народная беседа. — 1854. — № 1.

М.Б. Муратова, Д.А. Джумабеков, С.Б. Иксанов

Экономическое положение Каркаралинского уезда во второй четверти XIX в.

Со второй половины XIX века Российская империя установила колониальный порядок в Казахстане. Казахский край, богатый природными ресурсами, животноводческим сырьем, давно привлекал внимание российских предпринимателей. По мере того, как развивалась волна мегаполисов, все больше нуждалась в источниках сырьевой промышленности, рабочей силе. Поэтому освоение богатейшей территории недр требовало от управляющих групп внедрения административно-распорядительных и других методов. В этой связи настоящая статья посвящена изучению экономических и социальных изменений, произошедших в Каркаралинском регионе в рассматриваемый период. Особое внимание уделено анализу влияния расселения русских крестьян, изменений в земледелии и животноводстве, а также роли лесного хозяйства, торговли, производства, промышленности в экономическом развитии края.

Ключевые слова: Российская империя, Каркаралинский уезд, природные ресурсы, промышленность, животноводство, земледелие, лесное хозяйство, торговля, ярмарка, заводы, рудники, рабочие.

M.B. Muratova, D.A. Dzhumabekov, S.B. Ixanov

The economic situation of the Karkaraly district in the second quarter of the 19th century

Since the second half of the 19th century, the Russian Empire established a colonial order in Kazakhstan. The Kazakh region, rich in natural resources and livestock raw materials, had long attracted the attention of Russian entrepreneurs. As the wave of metropolitan development grew, the demand for sources of raw materials and labor increased. Therefore, the exploitation of this resource-rich territory required the ruling groups to implement administrative and regulatory methods, among others. In this context, the article is dedicated to studying the economic and social changes that occurred in the Karkaraly region during the period in question. Special attention is given to the analysis of the impact of Russian peasant resettlement, changes in agriculture and livestock breeding, as well as the role of forestry, trade, manufacturing, and industry in the economic development of the region.

Keywords: Russian Empire, Karkaraly district, natural resources, industry, livestock breeding, agriculture, forestry, trade, fair, factories, mines, workers.

References

- 1 Pallas, P.S. (1809). Puteshestviia po raznym provintsiiam Rossiiskogo gosudarstva [Travel to different provinces of the Russian state]. Part I. Saint Petersburg [in Russian].
- 2 Popov, A.L. (1940). Iz istorii zavoevaniia Srednei Azii [From the history of the conquest of Central Asia]. *Istoricheskie zapiski — Historical notes*, 9, 198–242 [in Russian].
- 3 Konshin, N. (1902). Zametka o kirgizskikh rodakh i sultanakh v Karkaralinskom krae [A note on Kyrgyz clans and sultans in the Karkaraly region]. *Pamiatnaia knizhka Semipalatinskoi oblasti na 1902 god — Commemorative book of the Semipalatinsk region for 1902*, 6, 1–54 [in Russian].

- 4 Apollova, N.G. (1960). *Ekonomicheskie i politicheskie svyazi Kazakhstana s Rossiei v XVIII–nachale XIX v.* [Economic and political relations of Kazakhstan with Russia in the XVIII — early XIX century]. Moscow [in Russian].
- 5 Abdrazakov, T.A. (1992). *Ekonomicheskie posledstviia prisoedineniia Kazakhstana k Rossii* [Economic consequences of Kazakhstan's accession to Russia]. Karaganda [in Russian].
- 6 Bekmukhamedov, E.B. (1964). *Tsvetnaia metallurgii i gornoe delo dorevoliutsionnogo Kazakhstana* [Non-ferrous metallurgy and mining in pre-revolutionary Kazakhstan]. Alma-Ata [in Russian].
- 7 Gern, V. (1899). *Kharakter i nruvy kirgiz-kazakhov. Skotovodstvo u kirgizov* [The character and morals of the Kyrgyz-Kazakhs. Cattle breeding among the Kyrgyz]. *Pamiatnaia kniga Semipalatinskoi oblasti — The memorial book of the Semipalatinsk region*, 3, 1–33 [in Russian].
- 8 Levshin, A. (1832). *Opisanie kirgiz-kazachikh, ili kirgiz-kaisatskikh, ord i stepei* [Description of the Kirghiz-Cossack, or Kirghiz-Kaysak, hordes and steppes]. Saint Petersburg, 3 [in Russian].
- 9 (2004). *Shygys Saryarqa. Qarqaraly onirinin otkeni men bugini* [East Saryarka. Past and present of karkaraly region]. Almaty: Evro [in Kazakh].
- 10 Grigorev, V. (1854). *Orenburgskie kirgizy i ikh umenie v torgovom dele* [Orenburg Kyrgyz and their skills in trade]. *Narodnaia beseda — People's Conversation*, 1 [in Russian].

Авторлар туралы мәлімет

Муратова Мадина — PhD докторант, Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды университеті, Қарағанды, Қазақстан; <https://orcid.org/0000-0002-4984-4752>

Джумабеков Джамбул — т.ғ.к., Қазақстан тарихы және Қазақстан халқы Ассамблеясы кафедрасының қауымдастырылған профессоры, Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды университеті, Қарағанды, Қазақстан; <https://orcid.org/0000-0002-7714-717X>

Иксанов Султан — тарих магистрі, Қазақстан тарихы және Қазақстан халқы Ассамблеясы кафедрасының аға оқытушысы, Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды университеті, Қарағанды, Қазақстан; <https://orcid.org/0009-0008-6658-5706>

Information about the authors

Muratova Madina — PhD student, Karaganda Buketov University, Karaganda, Kazakhstan;

Dzhumabekov Dzhambul — Candidate of historical sciences, associate professor of the Department of History of Kazakhstan and the Assembly of People of Kazakhstan, Karaganda Buketov University, Karaganda, Kazakhstan;

Ixanov Sultan — Master of history, senior lecturer of the Department of History of Kazakhstan and the Assembly of People of Kazakhstan, Karaganda Buketov University, Karaganda, Kazakhstan.